

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНИХ КООПЕРАТИВІВ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються особливості розвитку кредитної кооперації у Таврійській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовані статистичні показники фінансової діяльності кредитних кооперативів губернії. Подана коротка характеристика розвитку кредитної кооперації у країнах Західної Європи, проаналізовані її форми. Визначені основні етапи розвитку кооперативного руху. Зроблені висновки про значення кредитної кооперації для розвитку сільського господарства і ремесел, формування підприємницької ініціативи і почуття взаємної відповідальності у населення.

Ключові слова: Таврійська губернія, кредитна кооперація, статистичні показники, фінансова діяльність, Західна Європа, форми кредитної кооперації, етапи розвитку, сільське господарство, ремесло.

В статье рассматриваются особенности развития кредитной кооперации в Таврической губернии во второй половине XIX – начале XX века. Проанализированы статистические показатели финансовой деятельности кредитных кооперативов губернии. Дана краткая характеристика развития кредитной кооперации в странах Западной Европы, проанализированы ее формы. Определены основные этапы развития кооперативного движения. Сделаны выводы о значении кредитной кооперации для развития сельского хозяйства и ремесел, формирования предпринимательской инициативы и чувства взаимной ответственности у населения.

Ключевые слова: Таврическая губерния, кредитная кооперация, статистические показатели, финансовая деятельность, Западная Европа, формы кредитной кооперации, этапы развития, сельское хозяйство, ремесло.

The article is devoted to credit co-operation development distinctions in Tavrida Province in the second half of XIX – beginning of XX century. The article provides analysis of statistical indicators of financial activity of credit co-operatives of the Province, short description of credit co-operation development in the West-European countries and analysis of its form. The article also determines main development stages of co-operative movement, and summarizes importance of credit co-operation for development of agriculture and crafts, for formation of business initiative and feeling of mutual-responsibility of citizens.

Key words: Taurian province, credit cooperation, statistics, financial activity, the Western Europe, forms of credit cooperation, stages of development, an agriculture, craft.

Формування ефективної системи дрібного дешевого кредиту для безпосередніх виробників – одна з нагальних проблем реформування

української економіки. Це особливо актуально для аграрного сектору, адже після розпаювання колгоспів мільйони пайщиків та дрібних

власників земельних ділянок за браком коштів, техніки, досвіду самостійного господарювання, підприємницької ініціативи вимушені здавати землю в оренду за мізерну платню. В результаті продовжуються ті ж процеси відчуження селянства від землі, що й за часів радянської влади; на селі багатіють різного роду посередники та перекупщики, а країна з багатушим сільськогосподарським потенціалом постійно знаходиться у пошуку вирішення «продовольчої проблеми». У контексті вищезазначеного особливої актуальності набуває дослідження позитивного вітчизняного та зарубіжного історичного досвіду селянської кооперації, котра свого часу активно розвивалась і давала відчутні результати на півдні сучасної України.

Друга половина XIX – початок XX століття – період розквіту теорії і практики сільськогосподарської і промислової кооперації. У більшості європейських країн, у т. ч. в Російській імперії, до складу якої входила Таврійська губернія, утворюються тисячі кооперативних товариств – виробничих, збутових, кредитних, споживчих тощо. За підрахунками одного з провідних теоретиків кооперативної ідеї М.І. Туган-Барановського, на початку 1917 року в Російській імперії нараховувалося 47187 кооперативів, які охоплювали 14 мільйонів сімей або 84 мільйони чоловік, що складало більше половини населення країни [1]. Чільне місце в кооперативному русі Російської імперії та європейських країн займали кредитні кооперативи, які діяли у формах волонтерських, земських кас, народних банків, ощадно-позичкових, кредитних товариств тощо.

Тема, що розглядається у статті, не є новою для сучасної української історіографії. Дослідженню розвитку кооперативного руху протягом XIX – першої третини XX століть присвячено низку праць вітчизняних істориків та економістів, зокрема, В.І. Марочка, І.С. Дружкової, А.Г. Морозова, В.М. Половця, О.М. Краснікової та ін. [2]. В них досить ґрунтовно вивчено теоретичні та практичні аспекти діяльності кредитних кооперативів різних регіонів України, але про кооперативи Таврійської губернії наведено лише загальні відомості, без заглиблення у деталі. Зокрема, дисертаційне дослідження І.С. Дружкової, яке за територіальними та хронологічними межами найбільш близьке до теми, що розглядається нами, базується переважно на матеріалах Херсонської губернії.

Серед більш ранніх робіт заслуговує на увагу дисертація Г.Н. Губенка «Сільська кредитна кооперація на півдні України та її роль у розвитку аграрного капіталізму», захищена понад 30 років назад. У ній проаналізовано розвиток кредитної кооперації у Таврійській губернії, зокрема, розглянуто історію утворення та діяльність Мелітопольської і Бердянської спілок кредитних та ощадно-позичкових кооперативів тощо [3]. Разом з тим, проблему не можна вважати вичерпаною. Наше дослідження ґрунтується на більш широкій джерельній базі; в

ньому розглядаються теоретичні питання розвитку кредитної кооперації, аналізуються її форми, чого майже немає у праці Губенка; воно позбавлене ідеологічних стереотипів, притаманних історіографії радянського періоду; крім того, дана стаття містить елементи компаративного аналізу розвитку кредитної кооперації у різних країнах Європи. У цьому полягає наукова новизна нашого дослідження.

Метою статті є аналіз та визначення особливостей розвитку кредитної кооперації в Таврійській губернії як складової частини кооперативного руху країн Європи у другій половині XIX – на початку XX століття.

Сутність, значення та переваги кооперативного кредиту визначив свого часу ще професор О.М. Анциферов у своєму циклі лекцій з кооперації. По-перше, кооперативний кредит носить некомерційний, неприбутковий характер, адже будь-яке кооперативне об'єднання – це спілка не капіталів, а осіб, що об'єдналися на засадах спільної праці. Тому метою кооперативного кредиту є не отримання прибутку, а забезпечення для членів спілки кращих умов праці.

Інша важлива риса кредитної кооперації полягає в тому, що будь-який кредитний договір обов'язково визначає ступінь кредитоспроможності позичальника. Комерційні банки в першу чергу звертають увагу на наявність у нього нерухомого та іншого майна тощо, при цьому його особистість відступає на другий план. І навпаки, на думку О.М. Анциферова, в кооперативних відносинах особистість дебітора є основою, базисом кооперативної організації, оскільки її члени беруть на себе спільну відповідальність за кредитоспроможність один одного.

Ще однією перевагою кооперативного кредиту є його переважно виробничий характер: «Кредитоспроможність об'єднаних на кооперативній основі позичальників, – зазначає О.М. Анциферов, – ґрунтується на впевненості у тому, що вони нададуть зайнятим сумами виробничого призначення, і в процесі своєї господарської діяльності створять у майбутньому нові продукти, цінність котрих буде більш ніж достатньою для покриття усіх витрат виробництва, у т. ч. і відповідних частин зайнятого капіталу...» Кооперативний кредит не виконує ні благодійних, ні комерційних, ні інших функцій, які стояли б за межею суто господарської діяльності [4].

Вищевказані особливості кооперативного кредиту і зробили його популярним серед значної частини населення більшості країн Європи. Його батьківщиною є Німеччина. Саме там завдяки ентузіазму і діяльності двох подвижників, філантропів Ф.В. Райфайзена і Ф.Г. Шульце-Деліча виникли перші кредитні товариства. Райфайзен був бургомістром Фламерсфельда (провінція Вестервальд), який, бачачи бідність та нестачу капіталу у селян, його повну задавленість лихварями, у 1849 році заснував позичкове товариство. Через рік, у 1850 році, у невеликому німецькому місті Делічі

урядовий чиновник у відставці Ф.Г. Шульце-Деліч організував свою першу кредитну асоціацію у складі 10 членів. Між райфайзенською та шульце-делічеською системами кредиту були деякі розбіжності, з яких найбільш суттєвими можна назвати наступні: 1) райфайзенські товариства обслуговували головню селянське населення, тоді як шульце-делічеські були змішаними за професійним складом і діяли переважно у містах; 2) перші обмежували свою діяльність невеликими районами, головним чином, сільськими приходами; другі діяли на значно більшій території; 3) товариства Райфайзена працювали без пайового капіталу, тоді як шульце-делічеські намагалися створювати власний основний капітал, для чого передбачалися досить значні пайові внески [5].

Кредитні товариства становили близько половини усіх кооперативів Німеччини. Протягом другої половини XIX – початку XX століття відмічалося стрімке зростання їхньої кількості. Якщо у 1890 р. у Німеччині налічувалося 6777 кооперативів, з них 3467 – кредитних, то у 1912 р. – 33657 кооперативних організацій, з яких 18830 становили кредитні товариства. Понад 80 % цих товариств станом на 1 січня 1913 р. були об'єднані у 12 спілок кредитних товариств, серед яких домінували три: Загальна, Імперська та Вюртемберзька спілки. До Імперської спілки належало 13131 товариство, до Загальної – 957 і до Вюртемберзької – 1203 товариства, членами яких були близько 2,5 млн господарств. Якщо товариства Загальної спілки обслуговували переважно міське населення, товариства двох інших спілок працювали майже виключно в інтересах селян. Особливістю Німеччини була нерівномірність розповсюдження кредитних товариств. Найбільша кількість кредитних кооперативів відмічена у тих частинах країни, де переважало дрібне самостійне селянське господарство, а відсоток великих земельних володінь був малим. Такими територіями були Пруссія (6806 товариств), Баварія (3315), Вюртемберг (1223), Рейнська провінція (1419), Ельзас (618) та деякі інші [6].

За ступенем розвитку кооперативного кредиту друге місце після Німеччини належало Італії. Пропагандистом і організатором цієї справи став економіст Л. Луццаті, за ініціативи якого у 1865 році було створено Міланський народний банк. Народні банки діяли за принципами товариств Шульце-Деліча, вони об'єднували представників різних професій і утворювалися як у містах, так і в сільській місцевості. Їхня кількість протягом останньої третини XIX століття стрімко зростала: від 50 у 1870 році до понад 700 – у 1908. За масштабами діяльності італійські народні банки були досить різноманітними: відмічаємо серед них невеликі товариства з декількома десятками членів, а також такі великі установи як Міланський народний банк, що об'єднував у 1908 році 24774 члени. У середньому на один банк приходилося 726 членів.

За зразком товариств Райфайзена в Італії діяли сільські кооперативні каси Волеборга та католицького священика дона Черуті. При цьому католицьких кас налічувалося у 12 разів більше: 1600 проти 130 звичайних у 1910 році.

Як і для Німеччини, для Італії також була характерна нерівномірність розповсюдження кооперативних об'єднань. Понад 75 % усіх сільських кас та народних банків були сконцентровані у північній частині Італії (Ломбардії). Це було пов'язано з більш інтенсивним розвитком сільського господарства у північних провінціях Італії [7].

В інших країнах розвиток кредитної кооперації набув меншого розмаху, ніж у Німеччині та Італії і не сформував нових організаційних форм, аніж ті, що були запропоновані свого часу ще Шульце-Делічем та Райфайзенем. Йдеться перш за все про такі країни, як Австро-Угорщина, Бельгія, Голландія, Ірландія, Шотландія, Сербія, Болгарія, Франція.

Цікаві відомості про розвиток кооперативного кредиту у країнах та регіонах, населених слов'янами, у т. ч. на західноукраїнських землях, наводить С.В. Бородаєвський. Наприклад, у Чехії станом на 1 січня 1911 року налічувалося 4300 кооперативів, у т. ч. майже 2900 кредитних. Серед них за кількістю переважали товариства типу Райфайзена – понад 2280. Кредитні товариства Шульце-Деліча працювали виключно у містах серед торговців та представників вільних професій. Проте за кількістю членів вони були значно більшими. За нашими підрахунками, на одне товариство Шульце-Деліча припадало близько 577 членів, а на одне товариство Райфайзена – лише 100. Загалом кредитні кооперативи Чехії мали позитивний вплив на покращення економічного стану населення. Зокрема, кредитні каси Райфайзена не тільки надавали населенню кредити, але і сприяли збуту продукції сільського господарства, а також закуповували великими партіями необхідні селянам продукти [8].

У Пруській Польщі на початку XX століття діяло близько 300 кооперативних об'єднань, з них більше 2/3 було кредитних товариств, які й утворюватися почали раніше інших кооперативів. Як і в інших країнах, частка товариств типу Райфайзена становила до 75 % усіх кредитних товариств, тому і їхній склад був переважно селянським. Позики видавалися під поручительство двох членів кооперативу як правило на великі терміни: 3, 5 і більше років. Навіть короткострокові позики шляхом відтермінування виплат легко перетворювалися на довгострокові. Проте в польських кредитних кооперативах не допускали простого переписування позик, як це часто відбувалося в російських ощадно-позичкових товариствах, про що йтиметься нижче. Там від дебіторів вимагали хоча б часткових, але постійних виплат і виховували членів товариства у дусі серйозного і відповідального ставлення до отриманої позики. Такому вихованню сприяли і

високі релігійні почуття польського селянина, недаремно понад 60 % кредитних товариств у своєму керівному складі мали представників католицького духовенства [8].

Значних успіхів розвиток кооперації досягнув на Буковині. Близько 300000 українців цього краю мешкали в 152 поселеннях, і в 142 з них працювали кооперативні установи. У 1910 році тільки позикових кас типу Райфайзена на Буковині діяло 344; з них 142 були румунські, 140 – українські та 66 – німецькі. З 1893 року їхньому розвитку активно сприяло місцеве земство (ландтаг). Воно ревізувало діяльність кредитних кооперативів, надавало їм позики на первісні видатки під 4 % річних. У 1903 році українські кредитні товариства Буковини об'єдналися у спілку під назвою «Селянська каса» [10].

Особливістю кредитних кооперативів Російської імперії було те, що вони розвивалися за ініціативи та активної фінансової підтримки, а також під контролем урядових установ. Початок дешевому і доступному сільському кредиту було покладено в 40-х роках XIX століття шляхом відкриття при волосних правліннях державних селян допоміжних, а при них ощадних кас. У Таврійській губернії у 1871 році налічувалося 62 каси. Їхній сумарний власний капітал на момент заснування складав понад 87 тисяч карбованців. Джерелами його утворення були кошти, що належали сільським громадам, господарські капітали міністерства державного майна, вклади населення, відсотки за видані позики тощо. До 1872 року власний капітал допоміжно-ощадних кас Таврійської губернії виріс у 4,4 рази. Загальний обіг усіх кас у 1871 році складав 425,5 тис. руб, або 6,9 тис. руб на одну касу. Та загалом стан багатьох кас був незадовільним, що пояснювалось перш за все зосередженням управління касами в руках волосного правління, котре одночасно виконувало фіскальні функції; обмеженістю коштів кас тощо. Також слід зазначити, що допоміжно-ощадні каси не були повною мірою кооперативними організаціями, оскільки позичальники не брали участі у їхніх справах та управлінні [11].

Першими справді кооперативними закладами дрібного кредиту в Російській імперії стали ощадно-позичкові товариства, що діяли з початку 70-х років XIX століття за принципами Шульце-Деліча. У 1871 р. було затверджено зразковий статут ощадно-позичкового товариства, за яким його головною метою визначалося надання обігового капіталу землеробам та ремісникам, що мали в ньому потребу. У члени товариства приймалися домогосподарі усіх станів, котрі мали внести один пай розміром до 50 руб, який можна було виплачувати частинами. Товариства також могли залучати внески і позики від сторонніх осіб та організацій під кругову необмежену відповідальність членів, при цьому позичковий капітал не мав перевищувати десятикратного розміру власного капіталу. 5 %

від одержуваного прибутку відраховувалося до запасного капіталу (у резервний фонд). Члени товариства на строк до 9 місяців могли отримувати позики, розмір яких не міг перевищувати півтора розміри внесеного ними паю без поручительства або його потрійного розміру за умови поручительства з боку інших членів. Органами управління ощадно-позичкового товариства були загальні збори, правління та рада. Правління вело повсякденні справи та звітність, раді належали наглядові та контрольні функції, а загальні збори обирали посадових осіб, затверджували звіти правління тощо [12].

Запровадження ощадно-позичкових товариств у Росії, за словами М.І. Туган-Барановського, не було ефективним, оскільки більшість російських селян через бідність не мала грошей для внесення паю. Тому такі товариства протягом усього часу їхнього існування були розповсюджені на більш заможних окраїнах імперії, перш за все на Півдні України.

Протягом 70-х років XIX століття у Таврійській губернії йшло інтенсивне відкриття ощадно-позичкових товариств. У 1887 році їх нараховувалося 36. Більше половини товариств (19) діяло у Мелітопольському повіті, 14 – у Бердянському, по 1 – у Дніпровському та Феодосійському повітах, а також у Ялті. За фінансовими звітами 31 товариства за 1886 рік, наданими Таврійській казенній палаті, можемо охарактеризувати їхню діяльність. 8 товариств (5 у Мелітопольському і 3 у Бердянському повітах) мали пайовий капітал, розмір якого перевищував 20 тис. руб. Взагалі розмір пайового капіталу залежав від строку роботи товариства та кількості його членів. Усього на 1 січня 1887 р. членами тридцяти одного товариства були 14530 домогосподарів, з них майже половина перебували у вказаних 8-ми товариствах. Найбільшими за числом членів були Рубанівське (1589 чол.) і Веселовське (1170) товариства Мелітопольського повіту, а найменшими – Ялтинське (49) та Астраханське (43) Бердянського повіту. Сумарний загальний обіг усіх товариств перевищував 6,5 млн руб. Позик протягом 1886 року було видано на суму 2143 тис. руб або по 147,5 руб на одного члена. Одночасно протягом року було повернуто 2312 тис. руб. Це свідчить про непогану кредитоспроможність членів кооперативів – відсоток неповернутих або прострочених позик був украй незначним [13].

Разом з тим до третини ощадно-позичкових товариств розвивалося неефективно, у них допускалося просте переписування боргових зобов'язань зі внесенням лише відсотків за позиками. Інколи з боку членів правління мали місце значні розтрата спільних коштів. Багато товариств до кінця XIX століття розпалося або існувало лише на папері. Це призвело до пошуку кращих форм організації дрібного кредиту. У 1895 р. було прийнято Положення про установи

дрібного кредиту, яке передбачало відкриття поряд з ощадно-позичковими також кредитних товариств. Останні, окрім кредитних операцій, могли здійснювати посередництво при купівлі необхідних для ведення господарства їхніх членів предметів, а також при продажу виробленої ними продукції. Вони також могли надавати позики під заставу рухомого і нерухомого майна, у т. ч. строком від 1 до 5 років. Основний капітал кредитних товариств утворювався не з пайових внесків, а з довгострокових позик у Державному банку, відрахувань від прибутку тощо. Таким чином, за основу було взято ідеї не Шульце-Деліча, а Райфайзена. У червні 1904 р. було прийняте нове Положення, потім відбулася перша російська революція, проведена Столипінська реформа. З цього часу починається новий підйом у розвитку кредитної кооперації.

На початку 1907 року у Таврійській губернії діяло 44 ощадно-позичкових товариства з кількістю членів 38409 чоловік та 29 кредитних товариств з 24392 членами. Загальний обіг усіх ощадно-позичкових товариств перевищив 20 млн руб за рік, у т. ч. було видано позик на суму 5,5 млн руб та залучено внесків на 2 млн руб. Загальний обіг кредитних товариств перевищив 9 млн руб, у т. ч. видано позик майже на 2 млн руб і залучено внесків на 1,5 млн руб, причому зростання внесків протягом 1906 року склало 25 %. Це свідчило про велику довіру населення до кредитних кооперативів [14].

Як бачимо, незважаючи на активне утворення кредитних товариств, у губернії продовжували діяти ощадно-позичкові товариства, переважаючи і кількісно, і якісно. Загальна статистика по імперії була іншою: на 1 січня 1911 року кредитних товариств налічувалося 4545 з 2380351 членом, тоді як ощадно-позичкових товариств було вдвічі менше: 2134 з 1066816 членами [15].

На початку XX століття у Таврійській губернії відкрились перші в Російській імперії спілки ощадно-позичкових і кредитних товариств. У січні 1902 р. почала роботу Бердянська спілка, а у жовтні 1903 р. – Мелітопольська. Головні завдання таких спілок полягали в уніфікації умов кредитування населення і ведення інших операцій у районі їх діяльності; організації спільних закупівель та продажу необхідного для членів товариств сільськогосподарського реманенту, машин, інших товарів; проведення ревізування фінансової діяльності товариств, які входили до спілки тощо. У районі діяльності спілок було встановлено єдиний позичковий відсоток – 8 % річних, тоді як у середньому по імперії ця цифра сягала 12 %. Було також визначено єдиний для усіх товариств відсоток за внесками – 5-6 %. Що стосується виконання посередницьких операцій, відомо, що тільки Мелітопольською спілкою у 1906 році було придбано сільськогосподарських знарядь та інших предметів на 194,5 тис. руб, у 1907 році – на 327,5 тис. руб. Завдяки договорам,

що підписувались з постачальниками, ці товари для членів товариств закуповувалися з перших рук за цінами, що були на 4-5 % нижчими від тих, що існували у земських сільськогосподарських складах. Спілка надавала також замовлення на продукцію місцевих ремісників, чим сприяла їхньому розвитку [16].

У роки Першої світової війни, незважаючи на низку об'єктивних труднощів, кредитна кооперація на Півдні України розвивалася не менш активно. Цьому значною мірою сприяла політика Державного банку, який відкривав кредитним та ощадно-позичковим товариствам широкі кредити для видачі позик під заставу хліба, а також дозволив річні відтермінування виплат за довоєнними зобов'язаннями. Товариства отримали можливість не вимагати впродовж першого року війни виплат від своїх членів, багато з яких були мобілізовані до діючої армії.

Через кредитні і ощадно-позичкові товариства здійснювалось постачання до армії продовольства та інших необхідних для фронту речей. У кампанію 1914-1915 рр. 22 товариства, розташовані у районі діяльності Севастопольського відділення Держбанку, продали для потреб армії понад 3 млн пудів зернових продуктів на 2885 тис. руб. У кампанію 1915-1916 рр. 28 товариств Таврійської губернії відправили 5691,4 тис. пудів на 5801 тис. руб [17].

Багато кредитних кооперативів за рахунок отриманого прибутку вели активну благодійну діяльність. Наприклад, Андріївське ощадно-позичкове товариство Бердянського повіту впорядкувало народну бібліотеку, закупивши книжок на 1,5 тис. руб, збудувало приміщення для школи та подарувало жіночому училищу свій старий будинок. Товариства надавали матеріальну допомогу своїм членам при пожежах та інших нещасних випадках [18].

На основі вищезазначеного можна зробити наступні висновки. У більшості країн Європи протягом періоду, що розглядається, інтенсивно розвивався кооперативний рух. Його основною, переважаючою формою була кредитна кооперація, генеза якої розпочинається у середині XIX століття і до його кінця проходить етапи становлення, а подекуди і занепаду. Протягом 90-х років XIX – першої чверті XX століття відмічаємо період розквіту кооперативного кредиту як і кооперативних відносин загалом. Серед кредитних кооперативів майже скрізь переважали сільські каси та кредитні товариства типу Райфайзена. При цьому специфікою Таврійської губернії був більш активний розвиток ощадно-позичкових товариств типу Шульце-Деліча. В багатьох країнах кредитна кооперація розвивалась нерівномірно, переважаючи у районах з більш інтенсивним розвитком сільського господарства. У Російській імперії таким регіоном був Південь України, у т. ч. Таврійська губернія. У самій губернії аж до початку XX століття кредитні кооперативи діяли

лише у її материковій частині, тоді як у кримських повітах вони були рідкістю. Лише з перших років ХХ століття в Криму починають активно утворюватися кредитні товариства типу Райфайзена. Цей факт ще раз підтверджує висновок М. Туган-Барановського про те, що ощадно-позичкові товариства типу Шульце-Деліча можуть розвиватися лише у тих регіонах, де селянство живе більш заможнo і має кошти для здійснення пайових внесків.

Загалом значення кредитної кооперації в економіці Півдня України важко переоцінити: десятки тисяч селян і ремісників отримували дешеві обігові кошти, необхідні для придбання знарядь праці, машин, добрив тощо. Кооперація сприяла єднанню населення, формуванню почуттів взаємної відповідальності. Не випадково її традиції активно розвивалися і після більшовицької революції 1917 року, перш за все в епоху непу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – С. 296-297.
2. Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект). – Автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук. – Одеса, ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2004. – 20 с.; Краснікова О.Н. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.). – Автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. екон. наук. – К., КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1999. – 17 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1994; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. – Автореф. дис. на здоб. наук. ст. докт. іст. наук. – К., 1994; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Автореф. дис. на здоб. наук. ст. докт. іст. наук. – К., Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 44 с.
3. Губенко Г.Н. Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма. – Симферополь: СГУ, 1977.
4. Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации. Сб. лекций и статей 1908-1914 гг. – М., 1915. – С. 101-103.
5. Там само. – С. 103-110; Смит Герберт Г. Лучшие системы организации земледельческой кооперации и кредита. – СПб., 1910. – С. 96-114.
6. Анцыферов А.Н. Указ. соч. – С. 107-113.
7. Анцыферов А.Н. Указ. соч. – С. 143-148; Смит Герберт Г. Указ соч. – С. 114-116.
8. Бородаевский С.В. Кооперации среди славян. – СПб., 1912. – С. 6-9.
9. Там само. – С. 45-55.
10. Там само. – С. 43-44.
11. Держархів Автономної Республіки Крим (далі – Держархів АРК), ф.44, оп.1, спр.1144, арк.88-110; Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – 1892. – Т. VII. – С. 421-422.
12. Держархів АРК, ф.44, оп.1, спр.3065, арк.2-5.
13. Там само, ф.68, оп.1, спр.7332, арк.4-64; спр.7338, арк.1-110.
14. Там само, ф.70, оп.1, спр.71, арк.96-100, 159-163.
15. Южный кооператор. – 1913. – 13 августа.
16. Держархів АРК, ф.70, оп.1, спр.223, арк.10, 17, 61.
17. Там само, спр.474, арк.8-11.
18. Иванченко Е.А. Из жизни Андреевского ссудо-сберегательного товарищества в Бердянском уезде, Таврической губернии. – СПб., 1910. – С. 30-31.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор П.М. Тригуб;
доктор історичних наук, професор В.М. Даниленко.

© Бойко В.В., 2009

Надійшла до редколегії 18.03.2009 р.